

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «CİNAYƏT HÜQUQU»

FƏNN: «MALİYYƏ HÜQUQU»

MÜHAZİRƏ

MÖVZU №8: «Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi»

Tərtib etdi:

«Cinayət hüququ» kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, h.ü.f.d.

İmrəli Məmmədli

«Cinayət hüququ» kafedrasının müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Şamxal Kərimov

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ « _____ » _____ 2018-cı il.

BAKI – 2018

Mövzu 8. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

P L A N:

GİRİŞ

1. Vergi sisteminin anlayışı və prinsipləri
2. Vergi və ödəmələr sisteminin təsnifatı
3. Müasir dünya vergi sistemi modelləri

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusyası /yeni redaksiyada «Qanun» nəşriyyatı. Bakı, 2018
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. «Hüquq ədəbiyyatı», Bakı. 2018
3. Mirzəyeva Afət «Maliyyə hüququ» Dərslik. «Adiloğlu». Bakı, 2008
4. Mirzəyeva Afət “Vergi hüququ”. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007
5. Saleh Məmmədov «Maliyyə». Dərslik. «Azər nəşr». Bakı, 1997
6. Zahid Məmmədov «Pul kredit və banklar». Dərslik.«Nasir» nəşriyyatı. Bakı, 2004
7. Həsənlı M.X.»Vergilər(birinci buraxılış)» «Şərq-Qərb»nəşriyyatı. Bakı, 1998.
8. «Финансовое право» Учебник. (Под.ред. Н.И.Химичева) Юрист. Москва, 2012.
9. Налоговое право Учебник (под.ред.С.Г.Пепеляева.), изд ЯБК–ПРЕСС. Москва, 2010

GİRİŞ

Məlum olduğu kimi bütün iqtisadi fəaliyyətlərin birinci məqsədi və son nəticəsi gəlir əldə etməkdir. Gəlir çox olarsa, istehlak da yığım da çox olar. İstehlak istehsalı, yığım isə investisiyanı stimulluşdırır. Yəni hər bir iqtisadi prosesin əvvəli də, sonu da gəlirə bağlıdır.

Dövlət həmişə və hər şeydən daha çox gəlir əldə etməyə can atır. Bu səbəbdən də dövlət gəlirlərinin mənbələri müxtəlif və çoxsaylıdır. Bu gəlirlərə aşağıdakıları misal gətirmək olar: dövlətin sərvətindən istifadəyə görə alınan gəlirlər, vergilər, vergiyə bəzən dövlət gəlirləri və s.

Bizi maraqlandıran dövlət gəlirlərindən biri olan vergilərdir. Vergilər həcminə və istifadə əhəmiyyətinə görə ən mühüm dövlət gəlirlərindən biri olub, dövlət büdcəsi gəlirinin 80-85%-ni təşkil edir.

Vergilər-dövlətin öz xərclərini ödəmək və iqtisadi və sosial həyata müdaxiləsini təmin etmək məqsədi ilə hüquqi və fiziki şəxslərdən toplanan məcburi gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında vergilərin iqtisadi fəaliyyətə təsiri və hüquqi statusuna münasibət konstitusion səviyyədə bildirilir. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına görə qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında ödəmək hər kəsin borcudur.

Bütün bunların geniş izahı haqqında məlumat «Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi» mövzusunda ətraflı verilmişdir. Belə ki, mövzu üzrə vergi sisteminin anlayışı və prinsipləri, vergi və ödəmələr sisteminin təsnifatı, müasir dünya vergi sistemi modelləri kimi sualların təhlilini aparmağa çalışacağıq

Sual 1. Vergi sisteminin anlayışı və prinsipləri

Hər bir ölkədə istifadə olunan vergilər həmin ölkənin vergi sistemini təşkil edir. Vergi sistemi ölkədə istifadə olunan bütün vergi növlərinin məcmusuna deyilir. Vergi sistemi heç bir ölkədə bir gündə təşkil olunmamışdır. Müəyyən dövr ərzində vergilərin inkişafı və formalaşması ilə vergi sistemi də formalaşmış və inkişaf etmişdir. Vergi sisteminin inkişafında iqtisadiyyatın pul iqtisadiyyatına çevirilməsi, istehsal və məşğulluq normasının yüksəlməsi, İstehsalın bazar iqtisadiyyatında tələbin ödənilməsinə uyğun olaraq həyata keçirməyə başlanması. Biznesin inkişafı və genişlənməsi çox böyük rol oynamışdır. Maliyyə statistikasından (bu statistik göstəricilər beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən hesablanır və yazılır) yaxından tanış olduqda görürük ki, inkişaf etmiş ölkələrdəki vergi sistemləri ilə bu ölkənin iqtisadi və sosial səviyyələri arasında çox böyük uyğunluq və əlaqə mövcuddur. Vergi sisteminin mükəmməllik səviyyəsi ölkənin sosial–iqtisadi inkişafını müəyyən edən göstəricilərdəndir. Vergi sisteminin təşkil edən vergilərin tətbiqi və vergi qoyma texnikası iqtisadi və sosial strukturla sıx əlaqədardır. Ona görə də həyata keçirilən vergi siyasətinin reallığa uyğun olması, istifadə edilən vergilərlə bu vergilərin mahiyyəti arasındakı uyğunluğun qorunması vacibdir.

Azərbaycan Respublikasında bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində dövlətin mühüm vəzifələrindən biri də müvafiq vergi sisteminin yaradılması olmuşdur. Buna dövlətin vergiqoyma, sahibkarlıq və digər sahələrdə inkişafından yarım əsrdən çox müddətdə geri düşməsi səbəb olmuşdur.

Yaxın keçmişdə əsasında yalnız dövlət mülkiyyəti olan sovet planlı iqtisadiyyatı, «məcburi ödəmələr sistemi» adlanan spesifik vergi sistemi mövcud olmuş və bunlar keçmiş sovet dövlətinin tələblərinə cavab vermişdir. Belə ki, sosializmdə maliyyənin olması istehsalda əmtəə-pul münasibətlərinin mövcud olması və müəssisə və regionların öz resursları ilə ödənilə bilməyən xalq təsərrüfatı tələblərinin dövlət maliyyələşdirilməsi zərurəti ilə izah olunurdu. Özü də qeyd edilirdi ki, «dövlət müəssisələrindən, onların pul yığımlarının böyük hissəsini və onlara lazım olmayan digər vəsaitləri də alır». Beləliklə, sosialist istehsal

münasibətləri üzərində qurulmuş vergi sisteminin xüsusi fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, mərkəzləşdirilmiş ictimai fondlara təkcə gəlirin müəyyən hissəsi deyil, həm də demək olar ki, ödəmə fondu bütövlükdə yönəldirilirdi. Müəssisələrdə yeni yaradılan dəyərin büdcəyə vergilər şəkilində daxil olan hissəsi öz iqtisadi təbiətinə görə ikili səciyyə daşıyırdı, çünki vergi anlayışı əsl mənada dövlətin istehsal əməllərinin müstəqil sahibindən olduğu gəlirlərinə aiddir. Sosializmdə isə müəssisə ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisi dövlətin simasında cəmiyyətin özüdür və o, özündən vergi tuta bilməz, digər tərəfdən müəssisənin ictimai istehsal vasitələrindən istifadə etməsi formal olaraq müstəqil olduğu üçün büdcəyə keçirilən vasitələr vergi təbiətli idi. Beləliklə, sosializmdə dövlət büdcəsinin əsasını amortizasiya, dövlətin sahibkarlıq fəaliyyətindən alınan gəlirlər, müəssisələrdən fiziki şəxslərdən alınan vergilər təşkil edirdi.

Bu gün vergi sistemi bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə uyğun olaraq qurulur. Ümumiyyətlə vergi sistemindən söhbət edərkən qeyd etmək lazımlıdır ki, hazırda dünyada dörd cür vergi sistemi mövcuddur:

1. Proqressiv (mütərəqqi) vergi sistemi;
2. Reqressiv (qeyri-mütərəqqi) vergi sistemi;
3. Qarışıq vergi sistemi;
4. Proporsial vergi sistemi.

Hər bir ölkədə müvafiq olaraq bu vergi sistemlərindən biri qəbul olunur və fəaliyyəti təmin edilir. Dünya ölkələri üzrə ən çox istifadə olunan və geniş yayılmış vergi sistemi proqressiv vergi sistemidir. Proqressiv vergi sisteminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vergi ödəyiciləri olan hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirləri artdıqca gəlir vergisinə tətbiq edilən vergi dərəcəsi də artırılır. Bu sistemin tətbiqi şəraitində dövlət minimum və maksimum vergi faizləri dərəcəsini müəyyən edir. İstehsalçılar və digər gəlir sahibləri üçün stimullaşdırıcı olmayan belə vergi sisteminin tətbiqi dövlətin gəlirlərinin artmasını təmin edir. Bu sistem şəraitində hər bir dövlət nə qədər gəlirdən neçə fiaz gəlir vergisi tutulmasını ayrıca müəyyən edir. Bu faiz dərəcəsi ölkələr üzrə müxtəlifdir.

Progressiv vergi sisteminin bir çox mənfi cəhətləri olsa da, bu sistem müasir dünya iqtisadiyyatında geniş tətbiq edilir. İkinci vergi sistemi reqressiv vergi sistemidir ki, bu sistem də mahiyyət etibarilə progressiv sistemin əksidir. Yəni reqressiv vergi sistemində. Şəxslərin gəlirləri artdıqca tətbiq olunana gəlir vergisinin faizi aşağı salınır. Bu vergi sistemi istehsalı və şəxsi gəlir artımını həvəsləndirsə də, müasir inkişaf etmiş ölkələrdə bu sistem tətbiq olunmur. Bu sistemin tətbiqi ilə dövlət vergi qoymada və gəlir bölgüsündə bərabərlik prinsiplərini həyata keçirə bilmir. Lakin, bu sistemin müsbət xüsusiyyətləri var. Bu sistem ən çox zəif inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilir.

Üçüncü vergi sistemi isə qaraşiq vergi sistemidir ki, bu sistem nisbətən çox tətbiq olunur. Bu sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, gəlirin artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi faizi ya dəyişmir və bütün gəlir vergiləri bu faizlə toplanılır, ya da müəyyən həddə qədər artır və sonra azalır, yaxud bunun əksinə olur.

Əgər gəlirlər artıb-azalmasından asılı olmayaraq vergi dərəcələri dəyişirsə bu halda vergi sisteminə proporsial sistem deyilir ki, bu da sonuncu vergi sistemidir.

Hazırda bir çox dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatına uyğun vergi sistemi qurulmaqdadır. Lakin, vergi sistemi hər bir ölkənin və onun iqtisadiyyatının milli inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, qurulmalı və inkişaf etməlidir. Vergilərin növlərinə, onların daxili strukturuna, vergi alınması üsullarına, dövlət orqanlarının vergi qoyulma sahəsində səlahiyyətlərinə, ölkədə tətbiq edilən güzəştlərin xarakterinə görə vergi sistemləri bir-birindən fərqlənir.

Vergi sistemi təşkilati hüquqi vahidliyi vergi növlərinin və onların hüquqi tərkib elementlərinin müəyyən edilməsinin mərkəzləşdirilmiş qaydasında ifadə olunur. Bu vahidlik hər bir vergi üçün ümumi olan vergiqoyulmanın konstitusion prinsiplərlə şərtlənir. Sistemlilik vergiləri hüquqi cəhətdən əhəmiyyətli olan əlamətlər üzrə qruplaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 4-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında vergi sistemi təsbit olunmuşdur. Beləki, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemini aşağıdakı vergilər təşkil edir.

- dövlət vergiləri;
- muxtar respublika vergiləri;
- yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Hüquq ədəbiyyatında «vergi və ödəmələr sistemi» anlayışı ilə «vergi sistemi» anlayışını ayırd edirlər. Bu anlayışlar fərqli məzmun çalarlarına malikdirlər. «Vergi sistemi vergilər və ödəmələr sistemi »ndən daha geniş anlayış olub, ikincini özündə ehtiva edir. Vergi sistemi-vergilər və rüsumlar sistemi ilə, habelə bu sistemin quruluş prinsipləri, vergiqoyulmanın əsas şərtləri ilə xarakterizə olunur. Vergi sistemi həmçinin vergilərin və rüsumların müəyyən edilməsi, tətbiqi, dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi qaydalarını, vergi və rüsumların ayrı-ayrı büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsi qaydalarına, vergi ödəyicilərinin hüquq, vəzifələri və məsuliyyətini, vergi nəzarətinin təşkili qaydalarını müəyyən edir.

«Vergi sistemi»ni «vergilər və rüsumlar sistemi»ndən fərqləndirərək S.Q.Pepelyayev qeyd edir ki, vergi sistemi-bütövlükdə ölkədə vergi sahəsində qayda-qanundur, vergilər və rüsumlar sistemi isə-vergi sisteminin yalnız bir elementidir və ya göstəricisidir¹.

Vergi sistemi özündə aşağıdakı elementləri birləşdirir:

- vergiqoyulma prinsipləri sistemi;
- vergi bazasının tərkibi;
- vergi və rüsumlar sistemi;
- vergi ödəyicilərinin tərkibi;
- vergi nəzarəti sistemi;
- vergi hüququnun sistemi;
- vergi təhlükəsizliyi sistemi;
- vergi hüququnun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin tərkibi;

¹ «Финансовое право» Учебник. (Под.ред. Н.И.Химичева) Москва. Юристь. 2005. стр. 263-283

- büdcələr arasında vergi daxil olmalarının bölüşdürülməsi qaydası;
- vergi münasibətləri iştirakçılarının hüquq və mənafealarının müdafiə üsullarının sistemi.

Belələklə də, bütün bu adları çəkilən, ölkənin vergiqoyulma şəraitini müəyyən edir. Bu şərtlər əsasında hər hansı bir dövlətdə vergiqoyulma haqqında fikir yürütmək olar. Ölkədə vergiqoyulma şəraitinin ağır və ya yüngül olmasını bilmək üçün ÜDM münasibətdə bütün yığılan vergilərin ümumi həcmi hesablaşmaqla müəyyən etmək olar. Bununla da vergi yükünün, büdcə vasitəsilə yenidən bölüşdürülən ÜDM hansı hissəsi olacağını hesablaşmaq olar. Bunu hesabladıqdan sonra ölkənin vergi şəraitinin nə dərəcədə əlverişli və ya nə dərəcədə ağır olması bəlli olur.

Vergi sisteminin prinsiplərini üç qrupa bölmək olar:

Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- iqtisadi prinsiplər;
- hüquqi prinsiplər;
- təşkilati prinsiplər;

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etməsilə vergi tətbiqində aşağıdakı prinsiplər mövcud olur.

- ədalətlik prinsipi;
- sadəlik prinsipi;
- səmərəlilik prinsipi (davamlılıq, sabitlik, möhkəmlik, elastiklik prinsipi).
- müdaxilə prinsipi.

Bazar iqtisadiyyatında ədalət prinsipi özünün əsas etibarəilə vergi mükəlləflərinin gəlirlərindən alınan vergi faizində göstərir. Bu prinsipə görə mükəlləflərin gəlirləri dəqiq müəyyənləşdirilir və bu gəlirlərə ciddi şəkildə eyni bir vergi yaizi tətbiq edilir. Ədalət prinsipinə iki baxış formalaşmışdır. Bu vergiqoyumunda bərabərlik (riyazi ədalət) və vergiqoyulmada şəxsi ədalət baxışlarıdır. Bərabərlik ədalət prinsipinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Lakin hər şeydə bərabərlik heç də ədalətlik demək deyildir. Belə ki, bərabərlik bütün vergi mükəlləflərinin əldə etdikləri gəlirdən eyni nisbətdə. Eyni faizlə vergi ödəmələrini

tələb edir. Vergi mükəlləflərinin təkcə əldə etdikləri gəlirlərin deyil, onların şəxsi və ailə vəziyyətlərinin də nəzərə alınaraq vergiyə cəlb edilməsi vergiqoymada şəxsi prinsipin istifadə olunması adlanır. Bu vergilər şəxsi vergilər adlanır. Şəxsi vergilər, vergi mükəlləflərinin əldə etdikləri gəlirlərə, sahib olduqları mənbələrə görə deyil. Bu mükəlləflərin vergi ödəmə qabiliyyətinə uyğun olaraq tətbiq edilir.

Vergi sisteminin ən mühüm iqtisadi prinsiplərindən biri də vergiqoymanın səmərəlilik prinsipidir. Müəlliflərin fikrincə vergilərin səmərəli olması üçün üç əsas xüsusiyyəti özündə əks etdirməsi vacibdir. Bu xüsusiyyətlər vergilərin faydalılığı, möhkəmliyi və elastikliyindən ibarətdir. Vergiqoymada faydalılıq verginin səmərəliliyinin artırılması, verginin yığılmasının maksimum normada həyata keçirilməsi deməkdir. Vergiqoymada möhkəmlik vergi toplanması mexanizmindəki dalğalanmanın qarşısının alınmasını və bu mexanizmin sabit fəaliyyətini ifadə edir. Vergiqoymada elastiklik xüsusiyyəti vergi faizindəki hər hansı aramanın həyata keçirilməsi zamanı vergi normasının buna reaksiya göstərməsidir.

Vergi sisteminin digər iqtisadi prinsipi müdaxilə prinsipidir. Bu prinsip iqtisadiyyatda vergi sisteminin inkişafını tənzimləyən prinsipidir¹.

Vergi sisteminin hüquqi prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir:

- vergilərin qanunla müəyyən olunması prinsipi;
- vergi haqqında qanunların geriyyə şamil edilməməsi prinsipi;
- müəyyənlik prinsipi;
- vergi yükünün bərabərliyi (neytrallıq) prinsipi;
- vergilərin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması prinsipi,

Vergi sisteminin təşkilatı prinsipləri vergi sisteminin vahidliyi prinsipi, vergi sisteminin mütəhərriqliyi prinsipi, vergi sisteminin stabilliyi prinsipi, vergilərin çoxluğu prinsipi, vergi sisteminin əlverişliyi prinsipindən ibarətdir.

Vergi sisteminin vahidliyi, ilk növbədə, vergiqoyulmanın hüquqi bazasının, mühasibat–vergi uçotunun aparılması qaydasının, vergi və rusumların ödənilməsi

¹ «Игтисади нязярийя» Дярслик. Вялийев Т.Ш. Гафаров Ш.С. ред.иля Багы «Багы Дювлят Университети» 2002. сящ. 270-274.

valyutanın, habelə vergi nəzarəti və vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin, vergi qanunvericiliyinin pozulmasın və görə sanksiyaların vahidliyi deməkdir.

Vergi sisteminin əlverişliyi prinsipi o deməkdir ki, vergi və rüsum mənbələri ümumdövlət hakimiyyətinin zəruri xərclərini və onun maliyyələşdirilməsini təmin etməlidir. Əlverişlilik həə də o deməkdir ki, rüsumların alınması prosedurası vergi ödəyici üçün minimal xərclərə başa gəlməlidir. Ona imkan daxilində daha az maddi narahatlıqlar verməlidir.

Sual 2 Vergi və ödəmələr sisteminin təsnifatı

Vergi sisteminə daxil olan vergi növləri müxtəlif meyarlara görə təsnifləşdirilir. Müxtəlif meyarlara görə vergilərin təsnifatını verməmişdən əvvəl, ümumiyyətlə, vergi sisteminə daxil olan ödəmələrin hüquqi formasına görə aşağıdakı növlərini qeyd edək:

- vergilər;
- rüsurlar;
- yığımlar;
- kvazi vergilər;

Vergi-qanunla müəyyən edilmiş həcmlərdə və müddətlərdə hüquqi və fiziki şəxslərin gəlirlərindən dövlət büdcəsinə alınan ümumməcburi, fərdi-əvəzsiz pul ödəməsidir.

Rüsurlar-hər hansı bir şəxs tərəfindən müvafiq dövlət orqanlarının göstərdiyi xidmət müqabilində birdəfəlik ödənilən əvəzli ödəmədir, yəni rüsurların predmeti, vergidən fərqli olaraq səlahiyyətli dövlət orqanlarının şəxslərə göstərdiyi xidmətdir. Məsələn, notariat, VVAQ və məhkəmə rüsurları belə ödəmələrdir. Rüsurlar əvəzli ödəmədir. Ona görə ki, şəxsin müvafiq idarələrə müraciət edib, ödədiyi müəyyən rüsurların əvəzində ona xidmət göstərilir.

Yığım-vergi olmayıb, müəyyən hüquqdan istifadə etməyə və ya fəaliyyət göstərmək hüququ əldə etməyə görə alınan əvəzli ödəmədir. Deməli, yığımın predmeti hüquqdur. Məsələn, hər hansı bir malın alqı-satqısını həyata keçirmək üçün lisenziya haqqı, şəxsi evə dair şəxsin mülkiyyət hüququnu təsdiq edən şəhadətnamənin alınmasına görə haqq belə ödəməlidir.

Kvazivergilər-vergiyə xas olan hüquqi əlamətləri olmayan məcburi ödəmədir. Bu vergilər «kvazi»-yəni, «elə bil ki, vergi»dir. Bunlara sığorta haqqı, patent rüsurları, Konsul rüsurları və s. aiddir.

Artıq qeyd olundu ki, vergi və ödəmələr sisteminə daxil olan vergilər müxtəlif meyarlara görə, yəni vergi ödəyicilərinin dairəsinə görə vergilərin təsnifidir. Belə ki, subyektiv tərkibə görə vergilər iki qrupa bölünür:

1. Fiziki şəxslərdən alınan vergilər;
2. Hüquqi şəxslərdən alınan vergilər;

Bu və ya digər qrupdan müxtəlif dərəcələrdə vergi tutulur.

Birinci qrupdan gəlir vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və s. kimi vergilər tutulur. İkinci qrupdan isə mənfəət vergisi, ƏDV, aksizlər və s. tutulur. Subyektiv tərkibə görə vergilərin təsnifatı təcrübə də fiziki və hüquqi şəxslərin perspektiv fəaliyyəti, vergi nəzarətinin təşkili üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən tutulan ümumi vergilər vardır. Bu cür vergilər hər iki subyekt üçün ümumi olaraq və eyni normativ aktlarla müəyyən edilir. Həmin vergilərə torpaq vergisini, əmlak vergisini, ƏDV, aksizləri və rüsumları misal gətirmək olar.

İstifadə edilməsi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq vergilər iki qrupa bölünür:

1. ümumi təyinatlı vergilər:
2. məqsədli vergilər

Dövlət büdcəsinə heç bir konkret xərc istiqamətləri müəyyən edilmədən daxil olan vergilər ümumi təyinatlı vergilər adlanır. Məsələn, gəlir vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksizlər və s. vergilər.

Məqsədli vergilər isə əksinə, çox ciddi məqsədyönlü surətdə istifadəsi müəyyən edilən vergilərdir, məsələn, «Sosial Müdafiə Fonduna ayırmalar əhaləinin müəyyən təbəqələri üçün pensiya, müavinətlərin ödənilməsi üçün nəzərdə tutulur».

Ödənilməsi müddətlərindən asılı olaraq, vergilər iki qrupa bölünür:

-daimi (sistemik) vergilər. Bu cür vergilərə mütəmadi olaraq alınan ƏDV, aksizlər, gəlir vergisi və s. aiddir.
-birdəfəlik vergilər (rüsumlar və yığımlar). Bunlar müəyyən şəxslərin hər hansı bir xidmət üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət zamanı ödənilir, yəni mütəmadi olaraq alınmır.

Ərazi əlamətlərinə görə vergilər iki qrupa bölünür:

1. ümumdövlət vergilər;
2. yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri).

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 6-cı maddəsinə əsasən ümumdövlət vergilərinə aşağıdakılar aiddir;

- fiziki şəxslərin gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa);
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslər əmlak vergisi;
- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi;

Vergi Məcəlləsinin 8-ci maddəsində yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) göstərilmişdir:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Ümumdövlət vergiləri Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin, yerli (bələdiyyə) büdcəsinin mənbəyini təşkil edir. Ümumdövlət vergiləri dövlət adından çıxış edən vergi orqanları və gömrük orqanları tərəfindən yığılır. Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) bələdiyyələrin özləri tərəfindən yığılır.

Vergi Məcəlləsinin 7-ci maddəsinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasında tutulan vergilərə yol vergisi istisna olmaqla dövlət vergiləri aiddir.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 4-cü maddəsində dövlət vergilərinə aşağıdakı kimi anlayış verilmişdir. Dövlət vergiləri dedikdə, vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində ödənilməli olan vergilər nəzərdə tutulur.

Yerli vergilər dedikdə, Vergi Məcəlləsi ilə və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilər nəzərdə tutulur.

Vergi yükününü qoyulması formalarından asılı olaraq vergilər birbaşa (düzünə) və dolayı (yanakı) vergilərə bölünür. Bu məsələ hazırda aktualığı ilə diqqət mərkəzindədir.

Düzünə və dolayı vergilər bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Düzünə vergilər dolayı vergilərdən fərqli olaraq hər hansı bir predmetin qiyməti üzərinə əlavə kimi qoyulmur. Düzünə vergilər tətbiq edilərkən, hüquqi ödəyici ilə faktiki ödəyici üst-üstə düşür. Yəni qanunla müəyyən olunmuş vergi ödəyiciləri həmin vergilərin faktiki ödəyiciləridir. Düzünə vergilərin obyektı əmlak, gəlir, torpaq, mənfəət və s. hesab olunur. Düzünə vergilər bu adı çəkilən obyektlərin sahibləri tərəfindən ödənilir.

Tarixən düzünə vergilər vergiqoymanın ilkin forması kimi, can vergisi, torpaq vergisi, evbaşı vergisi kimi meydana gəlmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasında düzünə vergi qismində gəlir vergisi, torpaq vergisi, əmlak vergisi və s. çıxış edir. Vergilərin bu formada yığılması kimin xəzinəyə nə qədər və s. ödəməsini aydın göstərir.

Düzünə vergilər özləri iki qrupa bölünür:

- real düzünə vergilər;
- şəxsi düzünə vergilər;

Real düzünə verginin obyektı bir qayda olaraq əmlak olur. Məsələn, torpaq vergisi, əmlak vergisi.

Şəxsi düzünə vergilər əsasən şəxsi gəlirdən, özü də dəqiqi müəyyən olunan gəlirdən tutulur. Məsələn, gəlir vergisi, mənfəət vergisi belə vergilərdəndir. Şəxsi vergilərin qoyulmasında vergi ödəyicilərinin ödəmə qabiliyyəti nəzərə alınır.

Artıq qeyd olunduğu kimi vergi yükünün qoyulması formalarından asılı olaraq müəyyən olunana vergilərdən biri də dolayı vergilərdir. Dolayı vergilər elə vergilərdir ki, bu vergilərin ödənilməsində hüquqi ödəyici ilə faktiki ödəyici üst-üstə düşmür. Belə ki, qanun bu vergilərin ödənilməsini məhsul istehsal edən müəssisənin üzərinə qoyur. Lakin faktiki olaraq, bu vergilərin ödəyicisi həmin məhsulu olan istehlakçısıdır. Çünki, dolayı vergilər malların qiyməti üzərinə qoyulan əlavə formasında tətbiq edilir.

Azərbaycan Respublikası vergi və ödəmələr sistemində üç növ dolay vergi tətbiq edilir:

- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- gömrük rüsumu;

Dolay vergilər özləri də iki yerə bölünür:

-Fərdi dolay vergilər. Yəni mallar növlərinə görə müxtəlif dərəcələrlə vergiyə cəlb olunurlar. Məsələn, aksizlər gömrük rüsumu belə vergilərdir.

-Universal dolay vergilər-malların növündən asılı olmayaraq vahid dərəcə ilə vergilərə cəlb edilir. Məsələn, əlavə dəyər vergisi.

İqtisadçılar və siyasətçilər hesab edirlər ki, dolay vergilərin tətbiq olunması düzgün deyil. Çünki, bir çox imkansız şəxslər bu vergi formasında dövlətə öz gəlirlərindən daha çox məbləğ ödəməli olurlar.

Bu gün qərb ölkələrində dolay vergilər geniş tətbiq olunur. Sual yaranır ki, vergiqoymanın bu forması hansı üstünlükləri vardır? Hər şeydən əvvəl, bu forma büdcə gəlirlərinin daha münasib şəkildə səfərbər olunması üçün böyük məbləğdə pulların operativ və nizamlı toplanmasına imkan yaradır. Bununla belə, bu formanın iqtisadiyyata təsir etmə, istehsalı bu və ya digər istiqamətdə stimullaşdırma və yaxud zəruri hallarda qabağını alma, istehlakı nizamlama imkanları vardır. Vergiqoymanın bu formasından istifadə edərkən, ondan istifadə mexanizminin kompleks analizi aparılmalı və onun ardıcılıqla tətbiqi, xüsusilə də ölkə iqtisadiyyatı nəzərə alınmalıdır.

Düzünə və dolay vergilərə aid olan vergi növlərinin siyahısını bir daha dəqiqləşdiririk. Belə ki, düzünə vergilərə aşağıdakılar aiddir:

- 1.müəssisələrdən alınana mənfəət vergisi.
- 2.fiziki şəxslərdən gəlir vergisi.
- 3.torpaq vergisi.
- 4.əmlak vergisi.
- 5.mədən vergisi.
- 6.təbii sərvətlərdən istifadəyə görə haqq və s.

Dolayı vergilərə bunlar daxildir:

- 1.Əlavə dəyər vergisi.
- 2.Aksizlər.
- 3.İxracat vergisi.
- 4.Gömrük rüsumu
- 5.İstehlak vergisi
- 6.Yol fonduna daxil olan vəsaitlər və s.

Sual 3. Müasir dünya vergi sistemi modelləri.

Tarixi təkamül bazar iqtisadiyyatının iki modelinin formalaşmasına səbəb olmuşdur:

-liberal model-dövlətin təsərrüfat proseslərinə müdaxiləsin xeyli dərəcədə az olması, təsərrüfat subyektlərinin müstəqilliyi, iqtisadiyyatda dövlət sektorunun payının az olması ilə səciyyələnən modeli;

-sosial yönümlü model-dövlətin iqtisadiyyata təsirini yüksək olması, iqtisadiyyatın böyük hissəsinin dövlətin əlində olması ilə səciyyələnən model.

-Bu və ya digər bazar modelinə üstünlük verilməsi, vergi sisteminin mahiyyətinə də təsir edir. Belə ki, liberal model yönümlü iqtisadi siyasət isə yüksək vergi dərəcələrinin tətbiqinə, vergi güzəştlərinin azaldılmasına gətirib

-Ümumiyyətlə, model dedikdə, müəyyən elmi-nəzəri biliklərin, konsepsiyaların müxtəsər, konkretləşdirilmiş forması başa düşülməlidir.

-Vergilərin konkret növlərini seçilməsini, onların əlaqəsi və əhəmiyyətini şərtləndirən ümumiqtisadi (makroiqtisadi) faktorlardan asılı olaraq, bazis xarakterli müxtəlif vergi sistemi modelləri inkişaf edir. Bunlar aşağıdakılardır:

- anqlosakson modeli
- avrokontinental modeli;
- latınamerikan modeli;

-qarışıq model.

Anqlosakson vergi sistemi modeli fiziki şəxslərdən alınan düzünə vergilərə daha çox üstünlük verən modeldir. Məsələn; ABŞ-da əhalidən alınan gəlir vergisi dövlət büdcəsi gəlirlərinin 44%-ni təşkil edir. Əhalidən alınan vergilər müəssisələrdən alınan vergiləri üstələyir. Bu model habelə Avstraliyada, Böyük Britaniyada, Kanada və digər ölkələrdə tətbiq olunur.

Son iyirmi ildə bu modelin inkişafında aşağıdakı meyillər müşahidə olunur:

-düzünə vergilər üstünlük təşkil edir;

-düzünə vergilərin rolu yüksəlmiş və az və ya çox dərəcədə vergi sistemi təkmilləşmişdir:

-bütövlükdə Avropa ölkələrinin əksəriyyətində düzünə vergiqoymaya tərəf meyl güclənmişdir. Belə dəyişiklik əsasən onunla əlaqədardır ki, vergiqoymada progressivliklə bağlı olaraq baş verən infilyasiya və iqtisadi inkişaf düzünə vergilərdən gələn gəlirlərə çox böyük təsir göstərmişdir. Son on ildə düzünə vergilərdən gəlirlərin artması hiss olunmaqdadır.

Anqlosakson vergi sistemi modelinə daxil olan inkişaf etmiş ölkələrdən biri ABŞ-dır. ABŞ-vergi sistemi öz yüksək keyfiyyətlərinə görə bir sıra ölkələrin vergi sistemindən fərqlənir. Bu ölkənin vergilərinin daxil olma strukturunu faizlə olan göstəricilərinə diqqət yetirərkən aşağıdakıları müşahidə edə bilərik. Belə ki, sosial sığortaya vergi (34%) mütənasib xarakter daşımaqla onun dərəcəsi dəyişməzdir və əmək haqqının (illik gəlir) həcmindən asılı deyildir¹.

Korporasiyaların (hüquqi şəxslərin) gəlirlərindən vergi (6%) də mütənasib xarakterə malikdir. Lakin ola bilər ki, bu verginin ağırlığı kiçik dividendlər və bölüşdürülməyən mənfəət məbləği formasında kompaniyaların səhmlərinin sahibləri, həmçinin məhsul istehlakçıları və maddi ehtiyatların tədarükçüləri üzərinə qoyulsun.

Satışdan vergi və aksiz vergisi (8%) ümumilikdə tərəqqiyə ziddir. Onların əsas ağırlığı qiymətlərin artırılması yolu ilə istehlakçıların üzərinə qoyulur.

¹ Мирзаяева Афят «Азərbayайжан Республикасынын малийия щцгугу» Дярс вьсаити, Бақы «Ганун» 2003 сыщ.154-167.

Əmlak vergisi də mütərəqqi vergi kimi nəzərdən keçirilir. Lakin, digər nöqtəyi-nəzərin tərəfdarları onu tərəqqiyə zidd (repressiv) hesab edirlər.

Göründüyü kimi, ən böyük daxil olma əhalidən tutulan gəlir vergisidir. Bu vergi tərəqqi şkala üzrə tutulur. Vergiyə cəlb olunmayan minimum gəlir və üç vergi dərəcəsi mövcuddur. Vergiyə həm ayrıca şəxs, həm də bütün ailə cəlb oluna bilər. Axırncı halda il ərzində ailə üzvlərinin gəlirlərinin bütün növləri cəmlənir.

Əlbəttə, iqtisadiyyatı güclü inkişaf etmiş dtgər dövlətlər kimi, ABŞ-ın vergi sistemi də ideal deyil və onun daha da təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Lakin sistem bir qayda olaraq vergi ödəyiciləri üçün ədalət prinsiplərinə və tədiyyə ödəmək qabiliyyətinə riayət olunmasını təmin edir: Kiçik biznesin, uzunmüddətli investisiyaların inkişafına təkan verir: xeyriyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsini həvəsləndirir.

ABŞ-ın vergi siyasəti şəxsi kapitalın cəlb edilməsi üçün nəzərdə tutulub. Vergi güzəştlərinin həvəsləndirici təsirini sahibkarlıq fəaliyyətinə maddi yardım formasında nəzərdən keçirmək olar.

Anqlosakson vergi sistemi modelinə daxil olan ölkələrdən biri də Kanadadır. Kanadada 1987-ci ildə aparılmış vergi islahatı vergi sistemini daha da təkmilləşdirdi. Bu islahat büdcə gəlirlərini iki əsas növünü, gəlir vergisi və mənfəət vergisini əhatə etdi. Sonralar vasitəli vergi sisteminin radikal müzakirəsi həyata keçirildi. 1987-ci il islahatına uyğun olaraq Kanadada federal səviyyədə əvvəllər mövcud olmuş on vergi növü əvəzinə gəlir vergisinin və hər bir regionda (mahalda) gəlir vergisinin yerli dərəcələri fəaliyyət göstərməyə başladı.

Yeni vergi sistemi səviyyəsindən və kapital qoyuluşunun formasından asılı olmadan gəlirin real səviyyəsinin cəlb olunması əsasında qurulub.

Mənfəətdən vergi, komponiyaları əsas və dövriyyə vəsaitlərindən daha əmərləli istifadəsinə təhrik edən müxtəlif vergi güzəştləri əhəmiyyətli rol oynayır. Mənfəətdən vergi dərəcələri federal və əyalətlər üzrə qruplaşdırılır.

Qeyd etdiyi kimi vergi sistemi modellərindən biri də Avrokontinental vergi sistemi modelidir. Avrokontinental vergi sistemi modeli dövlət büdcəsində vergilərin payının çox olması ilə xarakterikdir. Burada düzünə vergilər dolayı

vergilərdən bir neçə dəfə azdır. Bununla yanaşı, bu modelin tərəfdarları olan ölkələrdə büdcədən sosial sığorta ayırmalarının həcmi çox yüksəkdir. Almaniyada sosial sığorta fonduna daxil olmaların həcmi büdcə gəlirinin 45%-ni təşkil edir, dolayısı vergilərdən daxil olmalar-22%, düzünə vergilərdən-17%-dir Bu göstəricilər Hollandiyada, Fransa, Avstriya, Belsikada da təqribən bu cür səviyyədədir.

Bu modelə daxil olan Fransanın vergi sistemi üzərində daha ətraflı dayanaq.

Fransada mövcud olan vergiləri üç iri qrupa bölmək olar:

Gəlirin əldə edildiyi andan tutulan gəlir vergisi; gəlir sərf edilərkən tutulan istehlak vergisi; əmlakdan, daha doğrusu maddiləşdirilmiş gəlirdən kapital vergisi. Bununla da, ölkənin vergi sistemi əsasən istehlakın vergiyə cəlb edilməsinə istiqamətləndirmişdir.

Əlavə dəyər vergisi Fransanın büdcə sisteminin aparıcı həlqəsini təşkil edir. ƏDV 1950-ci illərdə ilk dəfə Fransada yaranıb və 1954-cü ildən etibarən bu ölkədə tətbiq edilməyə başlamışdır. Hal-hazırda Fransada ƏDV dərəcəsi 18,6% təşkil edir. Xarici bazarla əlaqədar olan əməliyyatlar (ixrasat) ƏDV-dən azad edilmişdir. ƏDV-nin ödənilməsi sövdələşmənin xarakteri ilə müəyyən edilir və vergi ödəyicisinin, maliyyə vəziyyətini nəzərə almır. Vergi dərəcəsi tətbiq olunduğu məhsulun qiymətindən asılı olmur. Vergitutma obyektini malların və xidmətlərin satış qiyməti təşkil edir.

Fransanın dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Vergiyə xüsusi mülkiyyətdə olan qiymətli kağızlar üzrə mülkiyyət hüquqları cəlb edilir. Əmlak dedikdə binalar, sənaye və kənd təsərrüfat müəssisələri, daşınan əmlak, səhmlər, İstiqrazlar və s. başa düşülür. Əmlak vergisi qrupununu tərkibinə həmçinin qeydiyyat və gerb rüsumlarını da aid etmək olar.

Avrokontinental vergi sistemi modelinə daxil olan ölkələrdən biri olan Almaniyada vergi siyasətinin, məqsədlərini ilk dəfə olaraq Almaniyanın kansleri Otto Bismark müəyyən etmişdir.

Gəlir vergisi haqqında olan 26 torpaq qanunu differensiallaşmış şkala və 60% maksimum vergi dərəcəsi üzrə imperiyanı gəlir vergisi ilə əvəz edildi.

Miras qalmış və bağışlanmış əmlakdan verginin dərəcəsi əmlakın qiymətində və qohumluq əlaqələrindən asılıdır. Almaniyada gəlir vergisi mütərəqqidir. Onun minimum dərəcəsi 19%, maksimum dərəcəsi 53% təşkil edir.

Lainamerikan modeli böhranlı iqtisadiyyat vergilərin yığılmasını həyata keçirən dövlətlərdə olan vergi sistemi modelidir. Bu ölkələrdə dolayı vergilər qiymətlərin dəyişməsinə çox tez reaksiya verir, büdcəni infilyasiyadan daha yaxşı qoruyur, ona görə də onlar vergilər sisteminin də əsasını təşkil edirlər. Alınma mexanizminə görə dolayı vergilər düzünə vergilərdən fərqli olaraq daha sadədir, dolayı vergilər üçün vergi xidmətinin mükəmməl aparatına ehtiyac yoxdur, habelə hesablaşmaların təkmilləşmiş sisteminə də ehtiyac yoxdur. Buna görə də, bir qayda olaraq. Daha az inkişaf etmiş ölkələr də dolayı vergilərin həcmi daha çoxdur. Bunlardan başqa, bu ölkələr də əhalinin gəlirləri daha çox aşağıdır. Ona görə də bu düzünə vergilərin səviyyəsinin az olmasını şərtləndirir. Məsələn, Çili, Bolviya və Peruda dolayı vergilərin həcmi müvafiq surətdə 46, 42 və 49 %-dir.

Qarışıq vergi sistemi modeli bir neçə modelin ayrı-ayrı elementlərini özündə cəm edir və dünyanın əksər ölkələrində tətbiq edilir. Dövlətlər bu modeli ona görə seçirlər ki, bu model gəlirlərin strukturunu sabit saxlayır. Büdcəni hər hansı bir vergi növündən asılı olmaqdan xilas edir.

Beləliklə, deyilənlərdən o nəticəyə gəlmək olar ki, inkişaf etmiş dövlətlərin vergi sistemləri büdcənin mədaxil hissəsinin doldurulmasında nəzarətçi funksiyası vəzifəsi ilə yanaşı, həmçinin xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi vəzifəsini də müvəffəqiyyətlə həyata keçirir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, vergi sistemləri müxtəlif iqtisadi, siyasi və sosial şəraitin təsiri altında inkişaf edir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi sistemləri tez-tez təkmilləşir. Bu şübhəsiz ki, istehsal münasibətlərinin formalaşmasını və vergiqoymanın sosial-iqtisadi həddlərinin müəyyən edilməsi prosesində dövlət müdaxiləsinin zəruriliyi ilə bağlıdır. Bütün vergi sistemlərinin formalaşmasında əsas məsələ vergi gəlirlərinə olan dövlət tələbləri ilə onları əldə etmək imkanları arasında ziddiyyətlərin olmamasıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə mütəmadi olaraq, dövlət xərclərinin ixtisar olunması müvafiq olaraq da vergi gəlirlərinə tələbin azaldılması, digər tərəfdən isə mövcud vergi sisteminin səmərəliliyini artırmaq istiqamətində axtarışlar, təhqiqatlar aparılır.

Bununla belə inkişaf etmiş ölkələrin vergi sistemlərinin də problemləri vardır. Əvvəla, müasir vergi sistemləri vergi ödəyicilərinin başa düşməsi üçün çox mürəkkəbdir. İkincisi, «gəlir vergisi bəzən vergi yükünün ədalətsiz bölüşdürülməsinə səbəb olur, vergi ödəmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşlar da bu verginin ödənilməsinə cəlb edilir». Üçüncüsü, yüksək vergi dərəcələri vergi ödəyicilərini öz gəlirlərini gizlətməyə vadar edir, bu da gizli iqtisadiyyata gətirib çıxarır.

Başqa səbəblər də göstərmək olar. Bu problemlər həmişə mövcud olmuşdur. Buna görə də iqtisadi münasibətlərdə və beynəlxalq münasibətlərdə vergi faktorununu öyrənilməsi və analizi getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır.